एक विलक्षण पक्षी

राखी बगळा

प्रकाश गोळे

गेल्या वर्षी ऑक्टोबर महिन्यातल्या एका सकाळीच मी राखी बगळ्याला मुळा – मुठेच्या किनाऱ्यावर पाहिलं. गेल्या वर्षी पाषाण तलावाच्या परिसरात मला राखी बगळा दिसला होता, तोहि ऑक्टोबर महिन्यातच. पण आठवड्याच्या आतच तो तिथून नाहिसा झाला. यावर्षीहि तसंच घडलं.

पण या वर्षी त्याच्या हालचालींचं निरीक्षण करण्याची काहीतरी संधि त्यानं मला दिली. त्याचं निरीक्षण करायचं म्हणजे काम सोप नाही बरं का? कारण हा पक्षी आहे अतिसावध. पाण्याचे आसपास उतरला की भक्ष्याचा शोध घेण्यापूर्वी बराच वेळ कानोसा घेईल, स्तब्ध उभं राहून आपली लांब मान इकडून तिकडे फिरवीत चांगला अर्धा पाऊण तास वेळ काढील आणि जरा कुठे हालचाल दिसण्याचा, त्याला संशय येण्याचा अवकाश लगेच उडून दुसरीकडे जाईल. अशा वेळी डोळ्याची पापणीहि न हलविता तुम्हाला गवतात निश्चल बसून राहावं लागेल. आसपास धोका नाही अशी त्याची खात्री झाली तरी फार जपून हालचाल करावी लागते, कारण भक्ष्य शोधीत असला तरी फार सावधचित्त असतो राखी बगळा. माणसाच्या अस्तित्वाचा त्याला कसा पत्ता लागतो कोण जाणे? अगदी मचाण लावून, त्यात लपून बसलं तरी त्याला कळत असावं. मचाणाच्या जवळ येण्याची चूक तो सहसा करणार नाही.

बाकी हजारोंत ओळखू येईल अशी त्याची अंगकाठी आहे, त्यामुळे दुरूनसुद्धा सुमारे १२० सें. मी. उंचीचा हा मोठा पक्षी चटकन् ओळखू येतो. दिसायला आहे तो बगळ्यासारखाच, पण त्याचे डोके, मान व पाठ आहेत फिकट राखी आणि पंख आहेत गडद राखी रंगाचे. शिवाय पंखांना आहेत काळ्या किनारी, डोक्यामागे काळ्या, लांब पिसांचा तुरा किंवा शेंडी आहे, पिवळट रंगाची चोच मोठी आणि मजबूत आहे, गळ्यावर झालर लावावी तशी तिथली पिसं लोंबत आहेत आणि पाय पिवळ्याच रंगाचे आहेत.

आशिया, आफ्रिका, युरोप, अमेरिका या खंडात सर्वत्र राखी बगळ्याची कोणती ना कोणती जात-उपजात सापडतेच. युरोप व आफ्रिका खंडात आढळते ती आहे पश्चिमी जात. नॉर्वे, स्वीडन, आइसलंडपासून थेट आफ्रिकेच्या दक्षिण टोकापर्यंत पसरलेली आहे ती. सोव्हिएट युनियनचा बराचसा भाग, पश्चिम आशिया, बलुचिस्तानपर्यंत ही जात आढळते. पूर्वेकडे भारतापासून थेट फिलिपाइन्स, जपान व चीनमध्ये पौर्वात्य राखी बगळा आढळतो. अमेरिका खंडातील मोठा निळा बगळा हा त्याचा जातभाई.

जागा मिळेल तिथे मुक्काम करून घरटं बांधून कुटुंब वृद्धि राखी बगळ्याने केल्याचे दिसून येते. अतिथंडी मात्र त्याला चालत नाही. हिंवाळा फार लांबला किंवा थंडीचा व हिमाचा कडाका झाला म्हणजे एखाद्या प्रदेशातील नेहमीचे रहिवाशी बगळेहि स्थलांतर करून कमी थंडीच्या प्रदेशात जातात. काही वर्षांपूर्वी युरोप कडाक्याच्या थंडीच्या लाटेत सापडला होता. त्यावेळी नॉर्वे – स्वीडनमधले रहिवाशी राखी बगळे इंग्लंडच्या दक्षिण भागात आलेत. इंग्लंडमधले दक्षिण फ्रान्स व स्पेनमध्ये गेले. दरवर्षी थंडीच्या मोसमात युरोपचे बगळे भूमध्य समुद्र ओलांडून आफ्रिकेत स्थलांतर करतात.

या उलट एखाद्या वर्षी उन्हाळा लांबला तर अतिउत्तरेकडील प्रदेशातहि स्थलांतर करण्यास-राखी बगळा चकत नाही. उन्हाळ्यात ग्रीनलंड, उत्तर आइसलंड, उत्तर सायबेरिया या प्रदेशातहि राखी बगळ्यांची घरटी बांधण्याची नोंद आहे.

खाण्यापिण्याच्या बाबतीत तो फारसा तऱ्हेवाईक नसल्याने राखी बगळा कसल्याहि प्रदेशाशी किंवा वातावरणाशी जमवून घेऊ शकतो. नदीकाठी आणि दलदलीत तो ईल मासे, बेडूक आणि पाणउंदीर पकडेल तर रेताड जमिनीत, माळरानावर किंवा सहारासारख्या वालुकामय प्रदेशात टोळ, उंदीर, सरडे, लहान साप यासारखे सरपटणारे प्राणी खाऊन आपली भूक भागवेल. भुकेने व्याकुळ झाला तर चिमण्यांसारखे लहान पक्षी किंवा पाण्याच्या आसपास आढळणारे तुतारी, पाणलाव, दाबचिक व त्यांची अंडी आणि पिले यांच्यावरहि त्याचा हल्ला होण्याची भीति आहे. एका राखी बगळ्याने तर मोठी पाणकोंबडी धरून तिला गिळण्याचा प्रयत्न केला, पण ती घशातून काही खाली सरकेना आणि शेवटी बगळ्यालाच आपला जीव गमवावा लागला.

घरटं बांधण्यासाठीहि अमुक एका प्रकारची जागाच त्याला लागते असं नाही. झाडाच्या शेंड्यावर बहुधा त्याचं घरटं आढळतं–इतर बगळे, पाणकावळे वगैरे पक्ष्यांच्या सान्निध्यात कधी एका झाडावर तीनचार घरटीहि आढळतात. स्कॉटलंडमध्ये डोंगर–कपारींत, हॉलंडमध्ये दलदलीत आणि आफ्रिकेच्या रेताड भागात जमिनीवरहि राखी बगळ्यांनी घरटी बांधलेली आहेत. घरटं म्हणजे काटक्यांचा एक प्रचंड ढिगारा. दरवर्षी त्यात नवीन काटक्यांची भर पडते.

एखाद्या ठराविक जागीच दरवर्षी राखी बगळे प्रजोत्पादनासाठी जमतात. बगळ्यांच्या अनेक पिढ्या त्या जागी निपजतात. या वस्त्या माणसालाहि चांगल्या माहीत झाल्या आहेत. इंग्लंडमध्ये तर एका वस्तीचा इतिहास अकराव्या शतकापासून माहीत आहे.

अशा या वस्तीत घरट्याचा ताबा घेण्यापूर्वी जवळपासच्या एखाद्या मोकळ्या जागेत बगळे एकत्र जमतात. बराच वेळ ते नुसतं स्तब्ध उभं राहून घालवितात. कधी कधी पंख उघडून तुरुतुरु धावतातहि. याच वेळी त्यांच्या चोचींना आणि पायांना गुलाबी रंग प्राप्त होतो. जणू सहचारिणीवर आरक्त झाले आहेत ते !

मग लवकरच एकेक नरपक्षी वस्तीतल्या एकेका घरट्याचा ताबा घेतो. ज्यांना घरटं मिळत नाही, असे निघून

(पान ६ पाहा)

राखी बगळा

जातात किंवा इतरांशी भांडून ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. अशा असंतुष्ट बगळचांपासून अंड्यांना व पिलांनाहि धोका संभवतो.

घरट्याचे स्वामी घरट्यात उभे राहून आतील काटक्या नीट लावतात. आपल्या रोखाने एखादी मादी येताना दिसली तर मान ताठ करून चोच आकाशाकडे वळवून घशातून हु ऽ ऽ ऽ ऽ असा आवाज करतात. ती घरट्यावर उतरली तर मस्तक तिच्यापुढे नमवून चोचीवर चोच आपटून आवाज काढतात मादीच घरट्याची आणि नराची निवड करते. मादी घरट्यात शिरू लागताच नर प्रथम तिला हाकलण्याचा प्रयत्न करतो, पण तिने त्याला जुमानले नाही तर तिचा स्वीकार करतो.

यानंतर तो तिला नवीन काटक्या आणून मोठ्या प्रेमाने नजर करतो. यासाठी इतरांच्या घरट्यातील काटक्या पळविण्यासहि तो कचरत नाही. काटक्या नजर करताना दोघंहि माना उंचावून एकमेकांची आळवणी करतात, चोचींना

(पान २ वरून)

चोच घासतात आणि याच वेळी मीलन घडून येते.

आपल्याकडे जून–जुलैमध्ये तर युरोपात मार्च–एप्रिलमध्ये मादी अंडी घालते. सुमारे चार आठवड्यांनी त्यातून पिले बाहेर पडतात. प्रारंभी ती अगदी अशक्त लोळागोळा असतात, पण त्यांची वाढ झपाट्याने होते. आठ आठवड्यांत ती घरटं सोडून जाण्या इतकी मोठी होतात.

अंड्यातून बाहेर पडल्यापासून. दहा दिवसांतच ती इकडेतिकडे फिरू लागतात. इकडची काटकी ओढून काढून तिकडे बसव, असा त्यांचा उद्योग चालतो. उडत येणाऱ्या पक्ष्यांपैकी आपल्या आईबापांना ती नेमकी ओळखतात आणि ते घरट्यात येताच, त्यांच्या चोची धरून जोरात हलवितात. त्याबरोबर आधी पचविलेले अन्न बगळ्यांच्या चोचीतून बाहेर येते व पिलांना भरविले जाते.

महिन्याभरात पिलांच्या पंखांना पिसे प्राप्त होतात, पंख फडफडावून ती पिसांना व्यायाम देतात, हिंडता

राखी बगळा

हिंडता घरट्याच्या काठावरून खाली डोकावून बघतात, चोचीचा आधार घेऊन आजुबाजूच्या फांद्यांवर चढू बघतात. मग मधूनच पंख जोरात फडफडावीत या फांदीवरून त्या फांदीवर उडी मारतात. या पुढील पायरी म्हणजे ती शेजारच्या झाडावर उडून जातात. त्या झाडावर एखादे घरटे असेल तर त्या घरट्यातील काटक्या काढून आपल्या घरट्यात परत येतात. पुष्कळदा त्या घरट्यातील आईबाप त्यांना भरवितात.

हळुहळू ती अधिकाधिक स्वतंत्र होऊ लागतात. भक्ष्य स्वतः पकडण्याचा प्रयत्न करतात आणि एक दिवस घरट्यातून उडून जातात ती कायमचीच. साधारणपणे दहा–अकरा आठवड्यांत ती पूर्ण स्वतंत्र होतात.

चार–पाच पिलांपैकी दोन किंवा तीन पिले मोठी होतात. बाकीच्यांची या ना त्या कारणाने वासलात लागते. कावळे, ससाणे, गरुड यांच्या भक्ष्यस्थानी काही पडतात, तर काही घरट्यांतून खाली पडून मरतात. वादळ, जोराचा पाऊस, कडाक्याची थंडी यातहि काही दगावतात.

राखी बगळा आपल्या घरट्याचे तडफेने रक्षण करतो. कावळे त्रास देऊ लागले तर बगळे एकजूट करून त्यांना हाकलून लावतात. रूक हे कावळ्यासारखे पक्षी आणि बगळे यांच्यात झालेल्या लढाया प्रसिद्ध आहेत.

इंग्लंडमध्ये डलाम टॉवर या ठिकाणी राखी बगळ्यांची एक वसाहत आहे. मोठ्या ओक वृक्षांवर त्यांची घरटी होती. आजुबाजूच्या काही झाडांवर रूक पक्षी घरटी बांधून राहत. १७७५ मध्ये तेथील बरेचसे ओक वृक्ष तोडण्यात आले. त्यामुळे रूक पक्ष्यांच्या झाडांवर अतिक्रमण करून घरटी बांधण्याशिवाय बगळ्यांना दुसरा उपाय राहिला नाही. रूकनी अर्थात विरोध केला आणि युद्धाला तोंड लागले. युद्धात असंख्य रूक आणि काही बगळे धारातीर्थ पडले. पण शेवटी बगळ्यांचा विजय झाला आणि त्यांनी घरटी बांधून पिले वाढविण्यात यश मिळविले.

पुढील वर्षी विणीच्या हंगामात पुन्हा युद्ध सुरू झाले. पण बगळ्यांना हुसकावून लावण्यात रूकना यश आले नाही. मग मात्र जवळजवळ शंभर वर्षे दोघांत वैमनस्य आले नाही. पण या अवधीत बगळ्यांची संख्या एवढी वाढली की सतत कुरबूर, भांडणे चालूच राहिली. त्यांचं पर्यवसान १८६६ च्या युद्धात झालं. यावेळी मात्र रूकना गलेली जागा परत मिळविण्यात थोडे फार यश आले. पहिल्या महायुद्धाच्या काही दिवस आधी आणखी एक झुंज झाली. तेव्हापासून आजतागायत मात्र शांततेची परिस्थिति टिकून आहे.

कावळ्यासारख्या पक्ष्यांशी वाकडं धरलं म्हणून लहानसहान पक्ष्यांशी राखी बगळा तुसडेपणाने वागतो असं नाही. त्यांना तो खुशाल घरट्याजवळ येऊ देतो. पुष्कळदा घरट्याच्या वरच्या बाजूला बगळ्यांचा संसार चालला आहे आणि तळमजल्यावर चिमणी, दयाळ, साळुंकी, टिट असा कोणी पक्षी गुण्यागोविंदाने राहत आहे, असंहि दश्य दिसतं. एकदा तर तळमजल्यावर उंदीरमामाहि राहताना आढळले. खरं म्हणजे बगळ्यांचे आवडते खाद्य आहे ते.

राखी बगळा हा पक्षी तसा खूप प्राचीन आहे आणि मानवाचा व त्याचा संबंधहि जुना आहे. आदिमानवाच्या गुहांतून बगळ्याची अश्मीभूत हाडे सापडतात तर प्राचीन इजिप्शिअन सम्राटांच्या भूमिगत शवनिवासांतून त्यांची चित्रे मिळतात. प्राचीन इजिप्तमध्ये तर राखी बगळ्यात देवाचा अंश आहे, असे मानण्यात येई. भारतात बगळ्यांची शिकार फारशी होत नसली आणि अन्न म्हणून माणूस त्यांचा उपयोग करीत नसला तरी युरोपात बगळ्यांची शिकार लोकप्रिय खेळ होता.

ससाण्याकरवी राखी बगळ्याला पकडणे हा खेळहि गेल्या शतकापर्यंत युरोपमध्ये खेळला जाई. यासाठी पेरेग्राईन ससाणे शिकवून तयार करीत. ते उडत्या बगळ्यांवर हल्ला करून, त्याला नख्यांनी जायबंदी करून जमिनीवर पाडीत आणि शिकारी घोड्यावरून दौडत येऊन बगळा पकडी. मात्र या बगळ्यांना मारून टाकण्यात येत नसे. त्याच्या मानेवरील काळ्या पिसांचा तुरा कापून त्याला सोडून दिले जाई.

पूर्वी राजेमहाराजांच्या मेजवान्यांमधून तळलेला बगळा खाण्याची प्रथा होती, पण ती पद्धत आता मागे पडली.

ईलसारखे माणसास अन्न म्हणून निरुपयोगी असलेले मासे बगळा खात असल्याने मच्छिमारीच्या धंद्यास त्याचेपासून धोका नाही. अलीकडे मात्र कारखानदारीमुळे नद्या व खाड्या यांचे पाणी इतके दूषित झाले आहे की त्यामध्ये मासे व इतर जीव जगणे अशक्य झाले आहे. बगळ्यांना अन्नशोधार्थ लांब लांब जावे लागत आहे. पूर्वी ज्या वसाहतीत शंभर घरटी आढळत तेथे आता पन्नासहि उरली नाहीत.

एक विलक्षण पक्षी
राखी बगळा

गेल्या वर्षी ऑक्टोबर महिन्यातल्या एका सकाळीच मी राखी बगळ्याला मुळा – मुठेच्या किनाऱ्यावर पाहिलं. गेल्या वर्षी पाषाण तलावाच्या परिसरात मला राखी बगळा दिसला होता, तोहि ऑक्टोबर महिन्यातच. पण आठवड्याच्या आतच तो तिथून नाहिसा झाला. यावर्षीहि तसंच घडलं.

पण या वर्षी त्याच्या हालचालींचं निरीक्षण करण्याची काहीतरी संधि त्यानं मला दिली. त्याचं निरीक्षण करायचं म्हणजे काम सोप नाही बरं का? कारण हा पक्षी आहे अतिसावध. पाण्याचे आसपास उतरला की भक्ष्याचा शोध घेण्यापूर्वी बराच वेळ कानोसा घेईल, स्तब्ध उभं राहून आपली लांब मान इकडून तिकडे फिरवीत चांगला अर्धा पाऊण तास वेळ काढील आणि जरा कुठे हालचाल दिसण्याचा, त्याला संशय येण्याचा अवकाश लगेच उडून दुसरीकडे जाईल. अशा वेळी डोळ्याची पापणीहि न हलविता तुम्हाला गवतात निश्चल बसून राहावं लागेल. आसपास धोका नाही अशी त्याची खात्री झाली तरी फार जपून हालचाल करावी लागते, कारण भक्ष्य शोधीत असला तरी फार सावधचित्त असतो राखी बगळा. माणसाच्या अस्तित्वाचा त्याला कसा पत्ता लागतो कोण जाणे? अगदी मचाण लावून, त्यात लपून बसलं तरी त्याला कळत असावं. मचणाच्या जवळ येण्याची चूक तो सहसा करणार नाही.

बाकी हजारोत ओळखू येईल अशी त्याची अंगकाठी आहे, त्यामुळे दुरूनसुद्धा सुमारे १२० सें. मी. उंचीचा हा मोठा पक्षी चटकन् ओळखू येतो. दिसायला आहे तो बगळ्यासारखाच, पण त्याचे डोके, मान व पाठ आहेत फिकट राखी आणि पंख आहेत गडद राखी रंगाचे. शिवाय पंखांना आहेत काळ्या किनारी, डोक्यामागे काळ्या, लांब पिसांचा तुरा किंवा शेंडी आहे, पिवळट रंगाची चोच मोठी आणि मजबूत आहे, गळ्यावर झालर लावावी तशी तिथली पिसं लोंबत आहेत आणि पाय पिवळ्याच रंगाचे आहेत.

आशिया, आफ्रिका, युरोप, अमेरिका या खंडात सर्वत्र राखी बगळ्याची कोणती ना कोणती जात-उपजात सापडतेच. युरोप व आफ्रिका खंडात आढळते ती आहे पश्चिमी जात. नॉर्वे, स्वीडन, आइसलंडपासून थेट आफ्रिकेच्या दक्षिण टोकापर्यंत पसरलेली आहे ती. सोव्हिएट युनियनचा बराचसा भाग, पश्चिम आशिया, बलुचिस्तानपर्यंत ही जात आढळते. पूर्वेकडे भारतापासून थेट

प्रकाश गोळे

फिलिपाइन्स, जपान व चीनमध्ये पौर्वात्य राखी बगळा आढळतो. अमेरिका खंडातील मोठा निळा बगळा हा त्याचा जातभाई.

जागा मिळेल तिथे मुक्काम करून घरटं बांधून कुटुंब वृद्धि राखी बगळ्याने केल्याचे दिसून येते. अतिथंडी मात्र त्याला चालत नाही. हिवाळा फार लांबला किंवा थंडीचा व हिमाचा कडाका झाला म्हणजे एखाद्या प्रदेशातील नेहमीचे रहिवाशी बगळेहि स्थलांतर करून कमी थंडीच्या प्रदेशात जातात. काही वर्षांपूर्वी युरोप खंडाक्याच्या थंडीच्या लाटेत सापडला होता. त्यावेळी नॉर्वे – स्वीडनमधले रहिवाशी राखी बगळे इंग्लंडच्या दक्षिण भागात आलेत. इंग्लंडमधले दक्षिण फ्रान्स व स्पेनमध्ये गेले. दरवर्षी थंडीच्या मोसमात युरोपचे बगळे भूमध्य समुद्र ओलांडून आफ्रिकेत स्थलांतर करतात.

या उलट एखाद्या वर्षी उन्हाळा लांबला तर अतिउत्तरेकडील प्रदेशातहि स्थलांतर करण्यास राखी बगळा चुकत नाही. उन्हाळ्यात ग्रीनलंड, उत्तर आइसलंड, उत्तर सायबेरिया या प्रदेशातहि राखी बगळ्यांची घरटी बांधण्याची नोंद आहे.

खाण्यापिण्याच्या बाबतीत तो फारसा तऱ्हेवाईक नसल्याने राखी बगळा कसल्याहि प्रदेशाशी किंवा वातावरणाशी जमवून घेऊ शकतो. नदीकाठी आणि दलदलीत तो ईल मासे, बेडूक आणि पाणउंदीर पकडेल तर रेताड जमिनीत, माळरानावर किंवा सहारासारख्या वालुकामय प्रदेशात टोळ, उंदीर, सरडे, लहान साप यासारखे सरपटणारे प्राणी खाऊन आपली भूक भागवेल. भुकेने व्याकुळ झाला तर चिमणीसारखे लहान पक्षी किंवा पाण्याच्या आसपास आढळणारे तुतारी, पाणलाव, दाबचिक व त्यांची अंडी आणि पिले यांच्यावरहि त्याचा हल्ला होण्याची भीति आहे. एका राखी बगळ्याने तर मोठी पाणकोंबडी धरून तिला गिळण्याचा प्रयत्न केला, पण ती घशातून काही खाली सरकेना आणि शेवटी बगळ्यालाच आपला जीव गमवावा लागला.

घरटं बांधण्यासाठीहि अमुक एका प्रकारची जागाच त्याला लागते असं नाही. झाडाच्या शेंड्यावर बहुधा त्याचं घरटं आढळतं–इतर बगळे, पाणकावळे वगैरे पक्ष्यांच्या सान्निध्यात कधी एका झाडावर तीनचार घरटीहि आढळतात. स्कॉटलंडमध्ये डोंगर–कपारीत, हॉलंडमध्ये दलदलीत आणि आफ्रिकेच्या रेताड भागात जमिनीवरहि राखी बगळ्यांनी घरटी बांधलेली आहेत. घरटं म्हणजे काटक्यांचा एक प्रचंड ढिगारा. दरवर्षी त्यात नवीन काटक्यांची भर पडते. एखाद्या ठराविक जागीच दरवर्षी राखी बगळे प्रजोत्पादनासाठी जमतात. बगळ्यांच्या अनेक पिढ्या त्या जागी निपजतात. या वस्त्या माणसालाहि चांगल्या माहीत झाल्या आहेत. इंग्लंडमध्ये तर एका वस्तीचा इतिहास अकराव्या शतकापासून माहीत आहे.

अशा या वस्तीत घरट्याचा ताबा घेण्यापूर्वी जवळपासच्या एखाद्या मोकळ्या जागेत बगळे एकत्र जमतात. बराच वेळ ते नुसतं स्तब्ध उभं राहून घालवितात. कधी कधी पंख उघडून तुरुतुरु धावतातहि. याच वेळी त्यांच्या चोचींना आणि पायांना गुलाबी रंग प्राप्त होतो. जणू सहचारिणीवर आरक्त झाले आहेत ते !

मग लवकरच एकेक नरपक्षी वस्तीतल्या एकेका घरट्याचा ताबा घेतो. ज्यांना घरटं मिळत नाही, असे निघून

(पान ६ पाहा)

राखी बगळा

(पान २ वरून)

जातात किंवा इतरांशी भांडून ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. अशा असंतुष्ट बगळ्यांपासून अंड्यांना व पिलांनाहि धोका संभवतो.

घरट्याचे स्वामी घरट्यात उभे राहून आतील काटक्या नीट लावतात. आपल्या रोखाने एखादी मादी येताना दिसली तर मान ताठ करून चोच आकाशाकडे वळवून घशातून हु ऽऽऽऽ असा आवाज करतात. ती घरट्यावर उतरली तर मस्तक तिच्यापुढे नमवून चोचींवर चोच आपटून आवाज काढतात. मादीच घरट्याची आणि नराची निवड करते. मादी घरट्यात शिरू लागताच नर प्रथम तिला हाकलण्याचा प्रयत्न करतो, पण तिने त्याला जुमानले नाही तर तिचा स्वीकार करतो.

यानंतर तो तिला नवीन काटक्या आणून मोठ्या प्रेमाने नजर करतो. यासाठी इतरांच्या घरट्यातील काटक्या पळविण्यासहि तो कचरत नाही. काटक्या नजर करताना दोघंहि माना उंचावून एकमेकांची आळवणी करतात, चोचींना चोच घासतात आणि याच वेळी मीलन घडून येते.

आपल्याकडे जून–जुलैमध्ये तर युरोपात मार्च–एप्रिलमध्ये मादी अंडी घालते. सुमारे चार आठवड्यांनी त्यातून पिले बाहेर पडतात. प्रारंभी ती अगदी अशक्त लोळागोळा असतात, पण त्यांची वाढ झपाट्याने होते. आठ आठवड्यांत ती घरटं सोडून जाण्या इतकी मोठी होतात.

अंड्यातून बाहेर पडल्यापासून दहा दिवसांतच ती इकडेतिकडे फिरू लागतात. इकडची काटकी ओढून काढून तिकडे बसव, असा त्यांचा उद्योग चालतो. उडत येणाऱ्या पक्ष्यांपैकी आपल्या आई-बापांना ती नेमकी ओळखतात आणि ते घरट्यात येताच, त्यांच्या चोची धरून जोरात हलवितात. त्याबरोबर आधी पचविलेले अन्न बगळ्यांच्या चोचींतून बाहेर येते व पिलांना भरविले जाते.

महिन्याभरात पिलांच्या पंखांना पिसे प्राप्त होतात, पंख फडफडावून ती पिसांना व्यायाम देतात, हिंडता हिंडता घरट्याच्या काठावरून खाली डोकावून बघतात, चोचीचा आधार घेऊन आजुबाजूच्या फांद्यांवर चढू बघतात. मग मधूनच पंख जोरात फडफडावीत या फांदीवरून त्या फांदीवर उडी मारतात. या पुढील पायरी म्हणजे ती शेजारच्या झाडावर उडून जातात. त्या झाडावर एखादे घरटे असेल तर त्या घरट्यातील काटक्या काढून आपल्या घरट्यात परत येतात. पुष्कळदा त्या घरट्यातील आईबाप त्यांना भरवितात.

राखी बगळा

हळूहळू ती अधिकाधिक स्वतंत्र होऊ लागतात. भक्ष्य स्वतः पकडण्याचा प्रयत्न करतात आणि एक दिवस घरट्यातून उडून जातात ती कायमचीच. साधारणपणे दहा–अकरा आठवड्यांत ती पूर्ण स्वतंत्र होतात.

चार–पाच पिलांपैकी दोन किंवा तीन पिले मोठी होतात. बाकीच्यांची या ना त्या कारणाने वासलात लागते. कावळे, ससाणे, गरुड यांच्या भक्ष्यस्थानी काही पडतात, तर काही घरट्यांतून खाली पडून मरतात. वादळ, जोराचा पाऊस, कडाक्याची थंडी यातहि काही दगावतात.

राखी बगळा आपल्या घरट्याचे तडफेने रक्षण करतो. कावळे त्रास देऊ लागले तर बगळे एकजूट करून त्यांना हाकलून लावतात. रूक हे कावळ्यासारखे पक्षी आणि बगळे यांच्यात झालेल्या लढाया प्रसिद्ध आहेत.

इंग्लंडमध्ये डलाम टॉवर या ठिकाणी राखी बगळ्यांची एक वसाहत आहे. मोठ्या ओक वृक्षांवर त्यांची घरटी होती. आजुबाजूच्या काही झाडांवर रूक पक्षी घरटी बांधून राहत. १७७५ मध्ये तेथील बरेचसे ओक वृक्ष तोडण्यात आले. त्यामुळे रूक पक्ष्यांच्या झाडांवर अतिक्रमण करून घरटी बांधण्याशिवाय बगळ्यांना दुसरा उपाय राहिला नाही. रूकनी अर्थात विरोध केला आणि युद्धाला तोंड लागले. युद्धात असंख्य रूक आणि काही बगळे धारातीर्थ पडले. पण शेवटी बगळ्यांचा विजय झाला आणि त्यांनी घरटी बांधून पिले वाढविण्यात यश मिळविले.

पुढील वर्षी विणीच्या हंगामात पुन्हा युद्ध सुरू झाले. पण बगळ्यांना हुसकावून लावण्यात रूकना यश आले नाही. मग मात्र जवळजवळ शंभर वर्षे दोघांत वैमनस्य आले नाही. पण या अवधीत बगळ्यांची संख्या एवढी वाढली की सतत कुरबूर, भांडणे चालूच राहिली. त्यांचं पर्यवसान १८६६ च्या युद्धात झालं. यावेळी मात्र रूकना गलेली जागा परत मिळविण्यात थोडे फार यश आले. पहिल्या महायुद्धाच्या काही दिवस आधी आणखी एक झुंज झाली. तेव्हापासून आजतागायत मात्र शांततेची परिस्थिति टिकून आहे.

कावळ्यासारख्या पक्ष्यांशी वाकडं घरलं म्हणून लहानसहान पक्ष्यांशी राखी बगळा तुसडेपणाने वागतो असं नाही. त्यांना तो खुशाल घरट्याजवळ येऊ देतो. पुष्कळदा घरट्याच्या वरच्या बाजूला बगळ्यांचा संसार चालला आहे आणि तळमजल्यावर चिमणी, दयाळ, साळुंकी, टिट असा कोणी पक्षी गुण्यागोविंदाने राहत आहे, असंहि दृश्य दिसतं. एकदा तर तळमजल्यावर उंदीरमामाहि राहतांना आढळले. खरं म्हणजे बगळ्यांचे आवडते खाद्य आहे ते.

राखी बगळा हा पक्षी तसा खूप प्राचीन आहे आणि मानवाचा व त्याचा संबंधहि जुना आहे. आदिमानवाच्या गुहांतून बगळ्याची अश्मीभूत हाडे सापडतात तर प्राचीन इजिप्शिअन सम्राटांच्या भूमिगत शवनिवासांतून त्यांची चित्रे मिळतात. प्राचीन इजिप्तमध्ये तर राखी बगळ्यात देवाचा अंश आहे, असे मानण्यात येई. भारतात बगळ्यांची शिकार फारशी होत नसली आणि अन्न म्हणून माणूस त्यांचा उपयोग करीत नसला तरी युरोपात बगळ्यांची शिकार लोकप्रिय खेळ होता.

ससाण्याकरवी राखी बगळ्याला पकडणे हा खेळहि गेल्या शतकापर्यंत युरोपमध्ये खेळला जाई. यासाठी पेरेग्राईन ससाणे शिकवून तयार करीत. ते उडत्या बगळ्यांवर हल्ला करून, त्याला नख्यांनी जायबंदी करून जमिनीवर पाडीत आणि शिकारी घोड्यावरून दौडत येऊन बगळा पकडी. मात्र या बगळ्यांना मारून टाकण्यात येत नसे. त्याच्या मानेवरील काळ्या पिसांचा तुरा कापून त्याला सोडून दिले जाई.

पूर्वी राजेमहाराजांच्या मेजवान्यांमधून तळलेला बगळा खाण्याची प्रथा होती, पण ती पद्धत आता मागे पडली.

ईलसारखे माणसास अन्न म्हणून निरुपयोगी असलेले मासे बगळा खात असल्याने मच्छिमारीच्या धंद्यास त्यांचेपासून धोका नाही. अलीकडे मात्र कारखानदारीमुळे नद्या व खाड्या यांचे पाणी इतके दूषित झाले आहे की त्यामध्ये मासे व इतर जीव जगणे अशक्य झाले आहे. बगळ्यांना अन्नशोधार्थ लांब लांब जावे लागत आहे. पूर्वी ज्या वसाहतीत शंभर घरटी आढळत तेथे आता पन्नासहि उरली नाहीत.